

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ՉԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
MANUSCRIPT CULTURE
РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ*

DOI:10.57155/XGGR9851

ԳԼԱՋՈՐԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ ԵՎ ՎԵՐԻՆ
ՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԴՊՐՈՑԸ

Բանալի բառեր՝ Վալոց ձոր, Գլաձոր, համալսարան, Վերին Նորավանք, Դավիթ վարդապետ, վանք, Շատիկ:

Մուտք

Գլաձորի համալսարանի պատմության ուսումնասիրողները նախկինում շատ հպանցիկ են անդրադարձել Վալոց ձորում գտնվող և Օրբելյան իշխանների հովանավորության ներքո գործող Վերին Նորավանքի հետ ունեցած նրա առնչություններին: Վերջինս դիտարկվել է որպես Գլաձորից ծագած դպրոցներից մեկը, որը գործել է 14-րդ դարի ընթացքում, մինչդեռ այս երկու կենտրոնների կապը շատ ավելի վաղ է սկսվել և սերտ եղել:

Վերին Նորավանքի դպրոցի գործունեության սկզբնավորումը կապվում է Դավիթ վարդապետի անվան հետ, որը Գլաձորի ռաբունապետներ Ներսես Մշեցու և Եսայի Նչեցու գործակիցն էր: Այս վերջին հանգամանքով պայմանավորված՝ գրականության մեջ նա հիմնականում համարվել է միայն Գլաձորի ավագ ուսուցիչ, երկրորդ մարդը՝ ռաբունապետներից հետո, և գրեթե անտեսվել է նրա դերը որպես առանձին դպրոցի՝ Վերին Նորավանքի առաջնորդի և ռաբունապետի: Դեռևս 10-րդ դարից գոյություն ունեցող Վերին Նորավանքի վերելքը և նրա առնչությունները Գլաձորի հետ մեծապես պայմանավորված են Դավիթ վարդապետի գործունեությամբ, սակայն այս դպրոցը գործել է բավականին երկար՝

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ. գ. դ., karenmatevosian@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 8 հոկտեմբերի, 2024 թ., հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 10 նոյեմբերի, 2024:

ընդհուպ մինչև 15-րդ դարի վերջը: Բարեբախտաբար վերջին տարիներին կատարված ուսումնասիրություններով պարզվել է, որ միջնադարյան հիշատակարաններում բազմիցս նշված Վերին Նորավանքը (որի տեղն անհայտ էր համարվում) այժմ հայտնի է Շատիվանք կամ Շատիկ վանք անունով: Այս նոր անունը վանքն ստացել է 17-րդ դարի 50-ական թթ.¹ վերաշինումից հետո:

ա. Դավիթ վարդապետը Վերին Նորավանքում

Գրականության մեջ Դավիթ վարդապետին երբեմն կոչում են Դավիթ Սասնեցի¹, սակայն մեզ չհաջողվեց գտնել որևէ սկզբնաղբյուր, որտեղ Դավիթը հիշատակվում է Սասնեցի մականվամբ: Գլաձորի առաջին հետազոտողներ Ալեոնդ Արիշանը և Գարեգին Հովսեփյանը, որոնք հիմնվել են սկզբնաղբյուրների վրա, նրան Դավիթ վարդապետ կամ բաբունապետ են կոչում²:

Դավթի մասին առաջին հիշատակությունը պահպանվել է 1275 թ. Մշո Առաքելոց վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում, որի ստացողը Ներսես Մշեցին էր: Գրիչ Գրիգորն իր ուսուցիչ-ստացողին մեծարանքով հիշելուց հետո, նշում է նաև վանքի վարդապետներից Դավթին. «...հայրն հասարակաց՝ Ներսէս վարդապետն խնդրել ի նուստ աշակերտէ՝ Գրիգորէ սուտանուն վարդապետէ զգիծս... ի մէջ ձմեռանս...: Եւ զմեր վարդապետն Դավթ ընդ նմա արժանի արասցէ Քրիստոս յիւ արխայութեանն»³: Հետագա հիշատակումներում ևս, Դավթի անվանը կից մականունն չի հանդիպում, ուստի մենք այսուհետև նրան կկոչենք Դավիթ վարդապետ, ինչպես նշված է նաև նրա ինքնագիր հիշատակարանում (մոտ. 1302 թ.) և Վերին Նորավանքում պահպանված նրա տապանաքարի վրա՝ համառոտագրությամբ. «ԴԹ ՎԴ»⁴:

Մշո Առաքելոց վանքում նրա 1275 թ. առաջին հիշատակությունից կարելի է ենթադրել, որ Դավիթը Ներսես Մշեցու ընկերակիցն է եղել այդ վանքից Վայոց ձոր գալու ժամանակ, և նրանք միասին են այստեղ գործունեություն ծավալել: Քանի որ այս շրջանի իրադարձությունների վերաբերյալ պատմական կանոնավոր շարադրանք չկա, մեր գլխավոր սկզբնաղբյուրը ձեռագրերի հիշատակա-

1 Ա. Աբրահամյան, Գլաձորի համալսարանը, Երևան, 1983, էջ 89, Լ. Խաչերեան, Եսայի նշեցին եւ Գլաձորի համալսարանը, Լոս Անճելըս, 1988, էջ 160-161:
 2 Ղ. Ալիշան, Սիսական. Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 135, Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ հրատ., Անթիլիաս, 1969, էջ 108, 110, 173, 265 և այլն:
 3 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 459: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են:
 4 Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան, 2020, էջ 118:

րաններն են և մասամբ այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Բնականաբար, պատմական իրականությունը վերականգնելու համար ստիպված ենք նաև որոշ ենթադրություններ անել, որոնք պետք է հյուսվեն հայտնի փաստերի շուրջը և հենվեն դրանց վրա:

Ինչպես երևում է, Խաղբակյանների տարածքում գտնվող Գլաձորի համալսարանի գործունեության պայմաններում, 1290-ական թթ. կեսերին Օրբելյանները նույնպես հոգևոր դպրոց են հիմնել իրենց պատկանող վանքերից մեկում՝ Վերին Նորավանքում: Հատկանշական է, որ այս նախաձեռնության համար Օրբելյանները ներգրավել են Գլաձորի ուսուցիչներից վերը նշված Դավիթ վարդապետին: Նա առաջին անգամ 1302 թ. է հիշատակվում Վերին Նորավանքում՝ որպես վանահայր և բաբունապետ, որն այդ ժամանակ նյութական մեծ աջակցություն է ստանում վանք այցելած մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելից⁵ (հիշատակարանին մանրամասնորեն կանդրադառնանք ստորև): Սակայն պահպանված այս տեղեկությունը չի նշանակում, թե Դավիթը Վերին Նորավանքում է հաստատվել հենց այդ թվականին:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ առկա մի տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ Դավիթի գլխավորած դպրոցը գործում էր դեռևս 1297 թ.: Գլաձորի ուսուցչապետ Եսայու և Վերին Նորավանքի բաբունապետ Դավիթ ունեցած կարգավիճակի մասին պատկերացում է տալիս Ստեփանոս Օրբելյանի կազմած՝ Հայոց կաթողիկոսին ուղղված նամակը: Ինչպես հայտնի է, Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի՝ Սյունիք ուղարկած նամակին ի պատասխան, 1297 թ.⁶ Ստեփանոս Օրբելյանը Նորավանքում գումարած ժողովի հաստատմամբ մի գրություն է կազմում՝ ընդդիմանալով կաթողիկոսի որդեգրած լատինամետ քաղաքականությանը: Այդ նամակը ստորագրել են հոգևոր և աշխարհական տերեր՝ Բջնիի աթոռակալ Տեր Հովհաննեսը, Հաղբատի, Հավուց թառի, Գողթնի եպիսկոպոսները, Կեչառիսի վանահայր Խաչատուր Կեչառեցին, իշխաններ էլիկում և Լիպարիտ Օրբելյանները, Պապաք և Էաչի Խաղբակյանները: Այն ստորագրել են նաև ժամանակի նշանավոր բաբունապատները՝ Եսայի Նչեցին, որը գրում է՝ «**Ես Եսայի՝ կրասե բանասիրաց և յետին վարժապետ, իմով աշակերտոփս քամախոն եմ և միաբան եմ այսմ գրոյ և վերոգրեալ արանցս...**», որից հետո՝

⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, մասն Ա, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018 (այսուհետ՝ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա), էջ 22-23:

⁶ Գրիգոր Անավարզեցին Կոստանդին Կեսարացի եպիսկոպոսի ձեռնով իր նամակը Սյունիք է ուղարկել կաթողիկոս դառնալուց մի քանի տարի հետո: Ստույգ թվականը աղբյուրներում չի վկայված, մենք հավանական ենք համարում և կիրառում Մաղափա պատրիարք Օրմանյանի ենթադրած թվականը՝ 1297 (Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2063):

առանձին տողով՝ Դավիթը. «Ես Դավիթ՝ նուսառ ոգի փարոզի բանի և վարդապետ Հայաստանս եկեղեցույ, համախոն եւ միաբան եմ այսմ ուղղադաւան քղթոյս, որ ունի ճշմարտիւ զսուրբ հարցն աւանդութիւնն...»⁷:

Այսպիսով, նամակից երևում է, որ 1297 թ. Եսայի Նչեցին և Դավիթ վարդապետը հանդես են գալիս առանձին, ուստի տարբեր հաստատություններ են ղեկավարել: Դրանք էին Գլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը: Ուշագրավ է նաև, որ Դավիթը հիշատակվում է որպես Հայաստանի եկեղեցու վարդապետ:

Կրիկիայում ամօրոպակալող կաթողիկոսների և Սյունյաց մետրոպոլիտների՝ դավանաբանական ու ծիսական հարցերում այս հակասությունը շարունակվել է նաև հետագայում: Հայտնի է Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին հաջորդած Կոստանդին Կեսարացու (1307-1322)՝ մոտավորապես նույնաբովանդակ նամակի պատասխանը, որը կազմվել է 1314 թ., մեկ այլ հավաքի ժամանակ, Հովհաննես Օրբել և Ստեփանոս Տարսայիճ եպիսկոպոսների, ինչպես նաև վերոնշյալ բաբունապետների կողմից⁸: Գրություն վերջում եղած ստորագրությունների հատվածում կարդում ենք՝ «...Եպիսկոպոսն Սիւնեաց՝ Տէր Յովհաննէս և Տէր Ստեփանոս և վարդապետն Դավիթ և Եսայի, այլ ամենայն վարդապետոսն և վանօրէօսն»⁹: Ուշադրության է արժանի, որ 1314 թ. նամակում Դավիթ անունը հիշատակված է Սյունյաց երկու եպիսկոպոսներից անմիջապես հետո և Եսայի Նչեցու անունից առաջ: Սրա պատճառներից մեկը կարող է այն լինել, որ այդ շրջանում Խաղբակյանների դիրքերն Օրբելյանների համեմատությամբ թուլացել էին, ուստի նրանց տարածքում գործող դպրոցի բաբունապետին առաջնություն է տրվել:

բ. Միքայել Ասորու Ժամանակագրության Վերին Նորավանքի ձեռագիրը

Վերին Նորավանքի և Դավիթ վարդապետի՝ որպես առաջնորդի և բաբունապետի մասին գլխավոր սկզբնաղբյուրներից մեկը Միքայել Ասորու Ժամանակագրության ընդօրինակությունն է, որը գտնվում է Նոր Զուղայում (Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243, ձեռագրացուցակում՝ համար 525) և արժանի է առանձին քննության: Այս ձեռագրի էջերից մեկի վրա պահպանվել է Սյունյաց

⁷ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 462:

⁸ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 280:

⁹ Յ. Տաշեան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 180:

մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելի՝ 1302 թ. Վերին Նորավանքում գրված ինքնագիրը: Այն հիշատակարան չէ, թեև հրատարակվել է որպես այդպիսին, այլ ավելի շուտ մի պաշտոնագիր-նվիրագիր, որտեղ Հովհաննես Օրբելը հայտնում է, որ երբ ինքը եկել է Վերին Նորավանք, վանահայր Դավիթ վարդապետը և մյուս միաբանները դիմել են իրեն՝ վանքի նյութական ապահովության համար ժողովուրդ խնդրելով և ինքն էլ շորս գյուղ է հատկացրել, որպեսզի դրանց հասույթը վանքին տրամադրվի: Դրա դիմաց նրան տարեկան երեք օր պատարագ է հատկացվել՝ Ս. Ծննդյան տոնին, և այդ հատուցումն ապահովագրվել է նվիրատվական վիճակներից հայտնի՝ Նիկիայի տիեզերական ժողովին ներկա 318 հայրապետների նզովքի բանաձևով: Փաստաթղթի կարևորությունը նկատի ունենալով այն բերում ենք ամբողջությամբ.

«Յանուն յամենակալին Աստուծոյ, ես՝ տէր **Յովանէս**, յազգէ **Աւրպէլեանց**, պոստաֆրանտէս Հայոց Մեծաց եւ մետրապոլիտ **Սիսական** նահանգիս, եկայի ի **Վերի Նորավանս** առ վարդայպետն **Դավիթ**, և սոքայ խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինքեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, եւ մեք տվա(ք) սոցայ ժողովուրդ **գԱնկէղի**, **գեղիսն**, **գեղիկնայձոր**, **գՎաղցան** ի սեպհական ժողովուրդ և թէմ, որ զամենայն հաս եւ զիրաւունք սոքայ սոցայ տացեն:

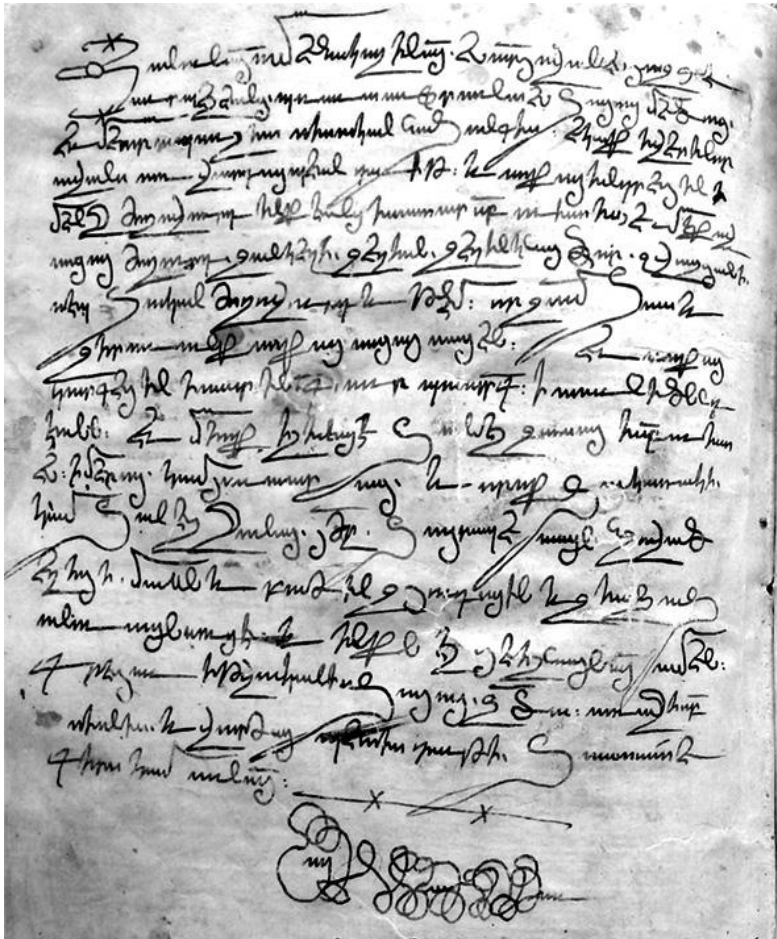
Եւ սոքայ կարգէցին ի տարին Գ (3) ատուր պատարագ ի տանի Ծննդեանն: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ հանել զսոսայ ի սուրբ ուխտէս, ի մերոց կամ յատարաց, և որ ոք հակառակի կամ հանել ջանայ, **ՅԺԸ (318)** հայրապետացն նզոված եղիցի, մասն և բաժին զՅուդային և զխաչահանուացն աոցէ, և ինքն ելցէ ի շն(րհա)ցն Աստուծոյ. ամէն:

Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց **ԶԾԱ (1302)**, առաջի **Սուրբ Սիոնիս** և վարժայպետիս՝ **Դավթի**:

Հաստատէ գիրս կաման Աստուծոյ:

(ստորագրություն)»¹⁰ (նկ. 1):

¹⁰ **Ս. Տէր-Աւետիսեան**, Յուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 799 (նույնը՝ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 22-23): Գրության լուսանկարը մենք շնորհակալությամբ ստացել ենք հայագետ, դոկտոր Անդրեաս Շմիդտից: Հրատարակված գրությունը ձեռագրի էջի լուսանկարի հետ համեմատելով, որոշ սրբագրումներ ենք արել, ինչպես օրինակ՝ «տվա(ք)»-ը տպված է «տովաք», պատարագների մասին հատվածում՝ «ի տարին Գ (3) ատուր», տպված է «ի աստին Գ (3) ատուր» և այլն: Հիշատակարանի վերջում, հրատարակություններում եղել է՝ «վարթայպետիս՝ Դավթի», իրականում՝ «վարժայպետիս՝ Դավթի» (հիշտ ընթերցումը՝ Հասմիկ Իրիցյանի):

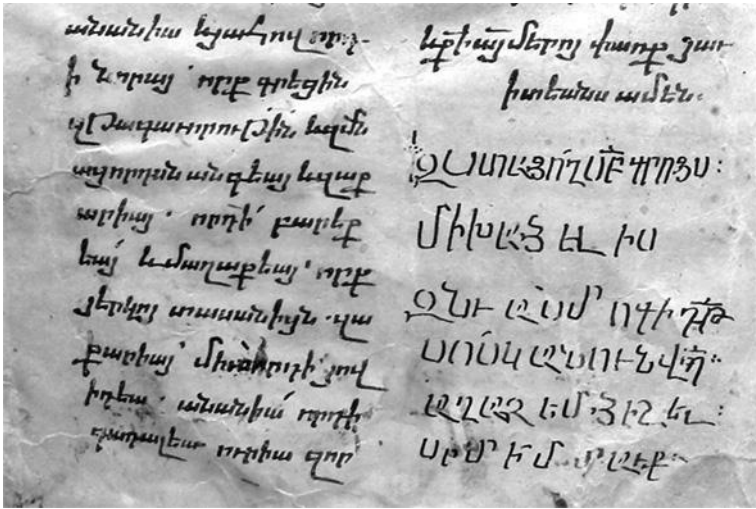

Նկ. 1. Հովհաննես Օրբելի՝ 1302 թ. Վերին նորավանքում գրված պաշտոնագիրը (Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, ք. 232բ)

Սույն գրույթյունը գրվել է հիշյալ ձեռագրի մեջ, քանի որ մատյանի ստացողը հենց Դավիթ վարդապետն ու վանահայրն էր: Հատկանշական է, որ Հովհաննես Օրբելը նրան կոչում է նաև վարժապետ: Նոր Զուղայի ձեռագրացուցակում տեղ է գտել նաև ձեռագրի մի հիշատակագրույթյուն, որի գրի մասին ցուցակագրողը ծանոթագրում է «մեծ երկաթագրով»: Այն հետևյալն է՝ «Զստացող սուրբ գրոցս Միխայելիս զնւստ ոգի Դաւիթ սոսկանուն վարդապետ, աղաչեմ յիշել սրտի մտաւք» (էջ 246բ)¹¹:

¹¹ Ս. ՏԵՂԵՎԻՍԵԱՆ, Յուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ Վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 799:

Հիշատակագրության լուսանկարից դատելով կարծում ենք, որ այն Դավթի ինքնագիրն է (նկ. 2): Հետաքրքիր է, որ այստեղ նա իր մասին օգտագործում է «գնւաստ ոգի» արտահայտությունը, որը կիրառել է նաև վերը նշված՝ կաթողիկոսին ուղղված 1297 թ. ընդհանրական նամակը ստորագրելիս: Իր անունը նա գրել է համառոտագրված՝ «ԴԹ սոսկանուն ՎՊ»: Յավոք, ձեռագրի բուն գրչի անունը հայտնի չէ, բայց նրա թողած մյուս հիշատակագրությունները ձեռագրի սովորական գրչության մեջ են, իսկ այս մեկի՝ գլխագրերով լինելը և վերը նշված մանրամասները թույլ են տալիս այն համարելու Դավթի ձեռքով գրված:

Նկ. 2. Դավիթ րաբունապետի ինքնագիր հիշատակարանը (Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. 243/525, էջ 246բ)

Ինչպես երևում է, բուն մատյանն առնվազն մի քանի տարի ավելի վաղ է ստեղծվել: Համենայն դեպս, 1302 թ. Հովհաննես Օրբելի գրության թվականն է, ոչ թե մատյանի գրչության: Բարեբախտաբար, ձեռագրում առկա են նաև այլ հիշատակագրություններ, որոնք էական տվյալներ են պարունակում: Դրանք դուրս են մնացել Նոր Զուղայի ձեռագրացուցակից և մեզ են հասել համապատասխան էջերի լուսանկարներով¹²:

Հիշատակագրություններից մեկը բովանդակությամբ պարզ է. «Զստացող գրոցս գԴաւիթ վարդապետն յիշեցէք ի Տէր» (էջ 189բ): Մյուսը կարևոր է այն առումով, որ Դավիթը կոչվում է րաբունապետ. «Զստացաղ այսմ տառիս գԴաւիթ րաբունապետն յիշեսցիք առաջի անեղ ատենին Քրիստոսի, ո՛վ դաս

¹² Լուսանկարը մեզ տրամադրել է դոկտոր Անդրեա Շմիդտը, որին շնորհակալություն ենք հայտնում:

լուսոյ, և դո՛ւք յիշեալ լիջի՛ք առաջի անմահն՝ Քրիստոսի» (էջ 93բ): Հաջորդ հիշատակագրութիւնը՝ փառաբանական լինելով հանդերձ, շատ կարևոր տեղեկութիւն է տալիս Դավթի մասին՝ որպէս թարգմանչի. «Զբարեացապարտն ամենայն բարեաց և զթարգմանիչն ճին և նոր պատմութեան գրոց, մանաւանդ այսմ լուսագարդ մատենիս, զմեծապատիւ րաբունին և զբարոզն տիեզերահոշակ և զամենագով սուրբ վարդապետն զԴավիթ յիշեցեմ ի Քրիստոս, ո՛ պատուական ընթերցողքս առաջի Տեառն զենլոյն Յիսուսի» (էջ 98ա):

Դժվար է ասել, թե ինչ ճանապարհով, գուցէ ընդօրինակութեամբ, այս հիշատակարանը նախանցյալ դարում ծանոթ է եղել Գարեգին Զարբհանալյանին, որը Միքայել Ասորու երկի թարգմանութեան առնչութեամբ այն ամբողջութեամբ մեջբերում է, սկզբում գրելով. «Դարձեալ յայլում յիշատակագրի»¹³: Ինչպէս հայտնի է, Միքայել Ասորու ժամանակագրութիւնը 13-րդ դարում հայերէն երկու թարգմանութիւն է ունեցել, առաջինը կատարել են Վարդան Արևելցին և ասորի բժիշկ Իշոխը, երկրորդը՝ Փայլակ Անթապայանի համոզմամբ՝ Դավիթ վարդապետը¹⁴: Այդ թարգմանութիւնները զգալիորեն տարբերվում են իրարից, և պատահական չէ, որ հաջորդաբար հրատարակվել են Երուսաղեմում առանձին գրքերով 1870 և 1871 թթ.¹⁵:

Հարկ է նշել, որ Փ. Անթապայանը Դավթի թարգմանիչ լինելու մասին հիշատակարանին ծանոթ է եղել Գ. Զարբհանալյանի հրատարակութիւնից, որը մեջբերում է, սակայն թերևս վրիպմամբ, այնտեղ «զթարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց» բառերից հետո բացակայում են «...մանաւանդ այսմ լուսագարդ մատենիս...» կարևոր խոսքերը: Այնուհանդերձ, նա գրում է. «Մեզ թիվում է, որ այս Դավիթը հենց այն անձնավորութիւնն է, որին մենք փնտրում ենք, իբրև Բ-ի թարգմանիչ (նկատի ունի 2-րդ թարգմանութիւնը – Կ. Մ.): Թե ով է նա, որ այսքան շուսյլ գովասանքի է արժանացել, դժբախտաբար, դեռ չի ճշտված: Ստույգ է, որ նա գիտնական է և «թարգմանիչ»: Իբրև այդպիսին, նա միանգամայն կարող էր ձեռնամուխ լինել նման թարգմանչական աշխատանքի և, ըստ երևույթին, հենց այդպէս էլ վարվել է և դարձել Բ-ի թարգմանիչը»¹⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, նոր Զուլայի ձեռագիրը՝ իր հիշատակարաններով և Հովհաննէս Օրբելի պաշտոնագրով, կասկած չի թողնում, որ վերոնշյալ հիշա-

¹³ Գ. Զարբհանալեան, Թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 570:

¹⁴ Փ. Անթապայան, Վարդան Արևելցի, գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 342-345:

¹⁵ Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորաց ժամանակագրութիւն, յերուսաղէմ, 1870, ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայելի Ասորաց պատրիարքի, յերուսաղէմ, 1871:

¹⁶ Փ. Անթապայան, նշվ. աշխ., էջ 345:

տակարանում որպես թարգմանիչ նշված Դավիթը Վերին Նորավանքի առաջնորդ և ռաբունապետ Դավիթ վարդապետն է: Մեր նպատակից դուրս է Միքայել Ասորու երկի թարգմանությունների խնդրի շուրջ ծավալվելը, միայն հարկ ենք համարում նշել, որ տևական ժամանակ այդ հարցի ուսումնասիրությունը զբաղված դոկտոր Անդրեա Շմիդտի կարծիքով, Նոր Զուղայի ձեռագիրն առաջին թարգմանության (Վարդան Արևելցու) հնագույն օրինակն է, և այդտեղ Դավիթը կարող էր լինել միայն ժամանակագրության շարունակողը կամ խմբագրողը¹⁷:

Այս արժեքավոր ձեռագրի մասին պետք է ավելացնել, որ Դավիթը, հավանաբար, Ասորու երկի՝ իր լրացումներով տարբերակից այս մատյանն ընդօրինակել է տվել իր համար, ուստի հանդես է գալիս որպես ստացող: Յավոք, գլխավոր հիշատակարանը չի պահպանվել, որտեղ թերևս այլ կարևոր տվյալներ կարող էին լինել ձեռագրի և թարգմանության մասին, դրանց թվականները, ինչպես նաև՝ բուն գրչի անունը: Ամեն դեպքում, ինչ էլ որ պահպանվել է, արդեն իսկ մեծ արժեք է ներկայացնում թե՛ մատենագրական-թարգմանական, թե՛ պատմական առումով:

գ. Դավիթ վարդապետը և Գլաձորի համալսարանը

Այժմ, երբ որոշակի տվյալներ ունենք Դավիթ վարդապետի և նրա՝ Վերին Նորավանքի առաջնորդ և ռաբունապետ լինելու մասին, տեսնենք, թե ինչ առնչություն է նա ունեցել Գլաձորի համալսարանի հետ: Հարկ է նշել, որ Դավիթը մի քանի անգամ հիշատակվում է Գլաձորում, որից ելնելով ուսումնասիրողները նրան համարել են Նսայի Նչեցու օգնականը՝ երկրորդ մարդը ռաբունապետից հետո: Յավոք, Դավիթ վարդապետի գլաձորյան հիշատակությունները չեն դիտարկվել ժամանակագրական հաջորդականությամբ և չեն քննվել ըստ էության: 1282 թվականից գործող Գլաձորում Դավիթն առաջին անգամ հիշատակվում է 1307 թ.՝ որպես մի ձեռագրի պատվիրատու: Հաջորդ երկու հիշատակություններն էլ յուրահատուկ են, և մենք դրանց կանդորդառանք ստորև:

Գարեգին Հովսեփյանը, մեջբերելով Տիրատուր Կրիկեցու 1309 թ. հիշատակարանը, որտեղ ասվում է՝ «ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դաւթայ»¹⁸, ավելացնում է. «այստեղ յիշատակուած Դավիթը Նչեցու օգնա-

¹⁷ Այս մասին Անդրեա Շմիդտը մեզ տեղեկացրել է անձնական զրույցի ժամանակ և նամակագրությամբ:

¹⁸ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 156:

կանն էր իբրեւ վարժապետ»¹⁹: Նկատենք, սակայն, որ առնվազն տարօրինակ է, երբ Նչեցին կոչվում է «մեծ», մինչդեռ Դավիթը՝ «եռամեծ»: Լևոն Խաչերյանը Դավիթի մասին նշում է, թե նա Գլաձորի համալսարանում եղել է «Եսայի Նչեցուց հետո երկրորդ դեմքը»²⁰, մեկ այլ տեղում մասնավորեցնում՝ «եթե ժամանակակից տերմինաբանութեամբ արտայայտուենք՝ Դավիթ Սասնեցին հանդիսացել է Գլաձորի համալսարանի «պրոռեկտորը»²¹:

Իրականում, ճիշտ է՝ Դավիթը կապված է եղել Գլաձորի հետ դեռևս Ներսես Մշեցու ժամանակից, բայց հանդիսացել է Օրբելյանների հովանու ներքո գործող Վերին Նորավանքի վանահայրն ու ռաբունապետը: Գլաձորում նա հիշատակվում է երեք անգամ, մինչդեռ Եսայի Նչեցին՝ շուրջ 60 անգամ: Առաջին հիշատակումը, ինչպես նշվեց, 1307 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում է, որի գրիչ Պողոսը նախ փառաբանական խոսքեր է ձոնում Օրբելյան իշխաններ Բուրթելին ու Բուղդային, ապա ստացողի մասին նշում. «Բայց գրեցաւ սա հրամանաւ եւ արդեամբ մեծ վարժապետին Դավթի, [ի] վայելումն անձին իւրոյ եւ յետ աստեացս յիշատակ իւրն հոգոյ»²²: Այնուհետև գրիչը շարունակում է շարադրանքը, խնդրում է հիշել նաև իրեն և հիշատակարանի վերջին պարբերության մեջ հիշատակում ռաբունապետ Եսայի Նչեցուն ու նրա աշակերտ Տիրացուին: Այսինքն, ըստ այս հիշատակարանի, Դավիթը, որ մեծ վարժապետ է, ընդամենը ձեռագիր է պատվիրել Գլաձորում աշխատող գրչին:

Ըստ ամենայնի, Դավիթը հաճախ է այցելել Գլաձոր, հավանաբար նաև դասավանդել է: Կարծում ենք, որ նրա՝ գիտնականի բարձր հեղինակությունը, ինչպես նաև Օրբելյանների հովանավորությամբ գործող վանքի առաջնորդ լինելու հանգամանքն է պատճառը, որ հենց Եսայի Նչեցու ցուցումով, Դավիթի ներկայության ժամանակ գրված գլաձորյան հիշատակարաններում առանձնակի մեծարանքով է նշվել նրա անունը:

Ինչպես վերը տեսանք, 1309 թ. Տիրատուր Կիլիկեցու հիշատակարանում արձանագրված է. «ի վարժապետութեան մեծիս Եսայեայ և եռամեծին Դավթայ»: Խոսուն է նաև Դավիթի անվան վերջին հիշատակությունը Գլաձորում՝ 1321 թ. Կյուրիոն գրչի ընդօրինակած Ավետարանում (Բրիտանական գրադարան, *Add. 15. 411*) «ի հայրապետութեան սուրբ և բազմերջանիկ հռետորաց

¹⁹ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 265: Այդտեղ Տիրատուրի հիշատակարանի թվականը վրիպմամբ 1300 է նշված:

²⁰ Լ. Խաչերյան, Գլաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ, XIII-XIV դդ., Երևան, 1973, էջ 150:

²¹ Լ. Խաչերյան, Եսայի Նչեցին եւ Գլաձորի համալսարանը, էջ 161:

²² Հիշատակարաններ ԺԴ, Ա, էջ 135:

Հայոց՝ երկուց ամուլաց ճշմարիտ հաւատոյ մերոց՝ Դաւթի և Եսայեա»²³: Ինչպէս տեսնում ենք, Դավթի անունը Նշեցու անունից առաջ է գրվել: Այսպիսի բաները պատահական չեն լինում, և անհնար է, որ «երկրորդ դեմքի» անունը «առաջին դեմքի» անունից առաջ գրվի: Կարծում ենք՝ ակնհայտ է, որ Դավթի՝ որպէս Գլաձորում Եսայի Նշեցուց հետո «երկրորդ մարդը» լինելու մասին վերը նշված տեսակետն անընդունելի է:

Հատկանշական է, որ այդ նույն շրջանում Դավիթ վարդապետին՝ ընդհանրապէս կարգավիճակով, տեսնում ենք արդէն իր վանքում՝ Վերին Նորավանքում: Հովհաննէս Օրբելի 1302 թ. գրութեամբ մատչանից հետո այստեղ մեկ այլ ձեռագիր՝ Ավետարան է գրվել 1312 թ. (Վրաստանի ձեռագրերի ինստիտուտ, 40): Բենեք կրօնավոր գրչի հիշատակարանում ասվում է. «գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ[իւն] ԶԿԱ (1312), ձեռամբ սուտանուն կրանաւորի՝ Բենեքի, ի գաւառս յեղեգեաց, ի վանս, ուր Վերի Նոր[ավ]անս կոչի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Սիոնիս և Մարտ Լուսոյ, յառաջնորդութեան սուրբ րաբունապետիս Դաւթի և եղբարորդոյ իւր՝ Կարապետի»²⁴: Ինչպէս Հովհաննէս Օրբելի 1302 թ. գրութեանը պարունակող ձեռագրում, այստեղ ևս Դավթին տեսնում ենք իր վանքում՝ որպէս առաջնորդի և ընդհանրապէս: Հիշատակարանում հետաքրքիր է նաև Դավթի եղբորորդի Կարապետի հիշատակութեանը՝ որպէս նրա օգնականի:

1318 թ. Վերին Նորավանքում ժողովածու է ընդօրինակել Մատթե գրիչը (Նոր Զուղա, 478), որը հիշատակարանում նշում է. «Գրեցաւ տառս ձեռամբ Սարքի սուտանուն քանանայի, ի տեղիս, [որ կ]ոչի Նորավանս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ս[իոնի], առ ոսոս ամենեւջանիկ րաբունապետի Դաւթի, թվիս ԶԿԷ (1318)»²⁵:

Այսպիսով, Գլաձորի համալսարանի ծաղկման տարիներին՝ 1302, 1312, 1318 թթ., Դավիթ վարդապետը որպէս առաջնորդ և ընդհանրապէս հիշատակվում է Վերին Նորավանքում: Տեղի ձեռագրերի հիշատակարաններում նա կոչվում է «րաբունապետ», «սուրբ րաբունապետ», «ամենագով սուրբ վարդապետ», «երջանիկ րաբունապետ»: Պահպանվել է նաև Հովհաննէս գրչի ընդօրինակած մի ժողովածու (ՄՄ 1981), որի անթվական հիշատակարանում անկասկած նույն Դավթին է հիշատակվում. «Ձերջանիկ և զբազմաշնորհ զերիցս երանեալ րաբունապետն Դ[աւթ] յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս, և զիս՝ զՅով[ան-

²³ Հիշատակարաններ ժԳ, Ա, էջ 412-413,

²⁴ Նույն տեղում, էջ 216,

²⁵ Նույն տեղում, էջ 361:

նէս] նուաստ աղա[չեմ]»²⁶: Հնարավոր է, որ Դավիթ վարդապետի անվան հետ է կապվում և նրա փառաբանմանն է նվիրված նաև ժամանակին Ղևոնդ Ալիշանի հրատարակած մի չափածո նամակ²⁷:

Կարծում ենք, որ Դավիթի ղեկավարած Վերին Նորավանքի դպրոցը նույնպես ունեցել է վարդապետական ուսմամբ շրջանավարտներ, բայց, քանի որ այս կրթարանը շուներ զույգ լսարան (քահանայական և վարդապետական), ինչպես Գլաձորը, այդ պատճառով չի հիշատակվում որպես «համալսարան»: Սակայն հետաքրքիր է, որ Գլաձորի գործունեության դադարումից (1338 թ.) բավական ժամանակ հետո՝ 1360 թ. գրված մի հիշատակարանում Վերին Նորավանքը Գլաձորի համալսարանի նման անվանվում է «երկրորդ Աթենք»։ «Տէր Սարգիս, սնեալ և վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից և յերկրորդ յԱթէն ի Վայոս ձորն, ի հռչակատւր և յաստուածաբնակ վանսն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս...»²⁸ (հիշատակարանին կանգրադառնանք քիչ հետո):

1321 թ. վերը նշված Ավետարանի առնչությամբ հարկ է ավելացնել, որ նրա հիշատակարաններից մեկում գրիչ Կյուրիոնի մասին ասվում է. «յիշեալ ի Տէր, նաեւ զբազմավէր հոգիս՝ զՎերիոն գծողիս. ամէն: Եւ ապա զմիշտ յիշելին զվեժ բաբունապետ նորին՝ Դավիթ»²⁹: Նույն մատյանում հիշատակարան է գրել նաև Դավիթն ինքը, որի համաձայն նա մատյանը նվիրել է Վայոց ձորի Սպիտակավոր Ս. Աստվածածնի առաջնորդ, իր սան և հոգևոր զավակ Մկրտչին՝ «Նուաստս ի շարս ուսուցչապետաց՝ Դավիթ, շնորհեցի զսուրբ Աւետարանս Սուրբ Աստուածածնին և առաջնորդի Սուրբ Անապատին՝ Մկրտչին՝ հոգետորդելին իմոյ, ի յիշատակ հոգոց իմոց»³⁰:

Հենց այս Կյուրիոնն էլ փոխարինել է իր ուսուցիչ Դավիթին Վերին Նորավանքում՝ որպես առաջնորդ և բաբունապետ: Դավիթ վարդապետի մահվան ստույգ թվականը հայտնի չէ: Սակայն 1329 թվականին նա արդեն մահացած էր և հուղարկավորված Վերին Նորավանքում: Այդ է վկայում 1329 թ. վանքի նոր առաջ-

²⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020 (այսուհետ՝ Հիշատակարաններ ԺԳ, Բ), էջ 399-400:

²⁷ Ղևոնդ Ալիշանի հրատարակած չափածո նամակի տների սկզբնատառերը հոդում են. «Ի Դավիթ ի նուաստ յաշակ(եր)տէս», բայց հրատարակիչը հեղինակի կամ հասցետառերը հարցում երկմտում է, գրելով՝ «Առ սոյն Դավիթ կամ ի սոյն Դավթէ»: Ընդհանուր առմամբ, այն վարդապետի փառաբանությունն է: Սակայն հասցետառերը հարցում կան տարակուսելի հատվածներ (Պ. Ալիշան, Սիսական, էջ 135): Յավով, Ալիշանը նամակից միայն մի հատված է հրապարակել, թերևս ամբողջական տեքստի հասանելիությունից հետո հնարավոր կլինի այն ավելի ճիշտ մեկնաբանել:

²⁸ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 218:

²⁹ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 412:

³⁰ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, կամ՝ նույն տեղում, էջ 413:

նորդ Կյուրիոնի պատվիրած մատյանում եղած հիշատակարանը, որտեղ վերջինս հիշատակվում է որպես «սպասաւոր սուրբ գեղեզմանի բարունապետի **Դաւթի**»³¹: Երջանիկ պատահականությամբ (եբբ նկատի ենք ունենում Ներսես Մշեցու և Եսայի Նշեցու գերեզմանների տեղի անհայտ լինելը), պահպանվել է նաև Դավիթ վարդապետի անվանակիր տապանաքարը Վերին Նորավանքում:

դ. Վերին Նորավանքի տեղորոշումը Շատիկ վանքում

Գլաձորը և Վերին Նորավանքն իրարից հեռու չեն գտնվել: Դրանք Վայոց ձոր գավառի այն մասում են, որն ըստ որոշ սկզբնաղբյուրների՝ նաև **Եղեգաց** է կոչվում՝ ընգրկելով Եղեգիս գետի հովիտը և ավազանը: Մինչև վերջերս այս երկու վանքերը բախտակից էին տեղորոշման առումով, այսինքն երկուսի ստույգ տեղն էլ համարվում էր անորոշ: Ինչպես տեղանունների բառարանն է նշում, «Նորավանք Վերին..., Վայոց ձոր գավառում, Եղեգիս գետի հովտում: Ճշգրիտ դիրքը հայտնի չէ»³²: Բարեբախտաբար, Վերին Նորավանքի տեղորոշման խնդիրն այժմ կարելի է լուծված համարել՝ շնորհիվ Տիգրան Մկրտչյանի կատարած ուսումնասիրությունների³³:

Քանի որ նրա գիրքը հրապարակված է (նաև համացանցում հասանելի), մենք չենք ներկայացնի հարցի մանրամասները, Վերին Նորավանքի տեղորոշման շուրջ եղած տարբեր կարծիքները և այլն, այլ կվկայաբերենք միայն այն հիմնական փաստերն ու կովանները, որոնք ակներև են դարձնում Վերին Նորավանքի և այժմյան Շատիկ վանքի (կամ Շատիվանքի) նույնությունը: Տեղում եղած նյութերը, ինչպես օրինակ՝ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, պատի մեջ ագուցված 931 թ. արձանագրությունը խաչքարը և Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունը՝ 930-ական թթ. Ոստին (Հոստուն) գյուղից վեր Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի և գահերեց իշխան Սմբատի ջանքերով վանքի հիմնադրման ու եկեղեցու կառուցման մասին (որի անունը, ցավոք, պատմիչը չի նշում)³⁴, վկայում են, որ այն գոյություն է ունեցել 10-րդ դարից: Տեղի 1655-1656 թթ. երկու վիմական

³¹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Կ. Բ., Երուսաղեմ, 1967, էջ 316:

³² Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Ֆախյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. 4, Երևան, 1998, էջ 23:

³³ Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի պատմության նոր էջեր. Վերին Նորավանքի տեղը, Երևան, 2017: Գրքի քվայինը տեղադրված է www.armenianart.org կայքի Գրեթե բաժնում: Այս գրքի խմբագիրը լինելով մենք հետազոտական աշխատանքի ընթացքում մասնագիտական խորհուրդներով ուղղորդել ենք անկախ հետազոտող Տիգրան Մկրտչյանին, որը մեծ աշխատանք է կատարել Վայոց ձորի հուշարձանները տեղում ուսումնասիրելու գործում և կարևոր բացահայտումներ արել:

³⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 258:

արձանագրություններն էլ վկայում են վանքի վերաշինման և եկեղեցու կառուցման մասին, որը կատարվել է շահաբասյան աղետից կես դար անց, այս կողմերը եկած վաճառական Հակոբ Զուղայեցու ծախսերով³⁵: Այդ ժամանակ վանքը նաև շրջապատվել է ամուր պարիսպներով (նկ. 3):

Շատիկ վանքի եկեղեցու պատերի մեջ անկանոն շարված են հին եկեղեցու՝ 13-14-րդ դարերի վիմագրական հատվածներով քարեր: Հենց դրանք էլ հնարավորություն են տալիս ճշտելու վանքի անունն այդ շրջանում: Դրան նպաստում են նաև պատմական հարակից տվյալները, մասնավորապես՝ Հովհաննես Օրբելի

Նկ. 3. Վերին Նորավանքը (Շատիկ վանք) հարավից

վերը բերված նվիրատվական պաշտոնագիրը:

Վանքի անվան մասին նախ տեղեկանում ենք Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմությունից, որտեղ նա Վայոց ձորի վանքերը թվարկելիս՝ եպիսկոպոսանիստ (Ամաղուի) Նորավանքից տարբերելու համար՝ այն նշելուց հետո («Նորավանք, որ յետոյ եղև եպիսկոպոսարան»), անմիջապես շարունակում է՝ «միև Նորա-

³⁵ Գիվան հայ վիմագրության, պրակ III՝ Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 156-160:

վանք»³⁶: Ինչպես վերևում տեսանք, հիշատակարաններում այն կոչվում է Վերին Նորավանք. մի անուն, որից դատելով՝ ավելի բարձրագիր է եղել եպիսկոպոսանիստ Նորավանքից:

Վերին Նորավանքի գլխավոր եկեղեցին հիշատակարաններում կոչվում է Սուրբ Սիոն: Շատրիկ վանքի եկեղեցին նույնպես կոչվում է Սուրբ Սիոն, որը հին եկեղեցու տեղում և նրա քարերով է կառուցվել: Ի դեպ, Շատրիկ վանքը եպիսկոպոսանիստ Նորավանքից անհամեմատ բարձրագիր վայրում է գտնվում:

Որո՞նք են նույնացման հիմնական փաստերն ու կռվանները:

Ինչպես վերը նշեցինք, 1302 թվականի գրույթյամբ Հովհաննես Օրբելը հիշատակում է Վերին Նորավանքին իր տված գյուղերը. «...ես՝ տէր Յովանէս... եկայի ի Վերի Նորավանս առ վարդայպետն Գալիթ, և սոփայ խնդրեցին ի մէնջ ժողովուրդ ինձեանց ի սատար սուրբ ուխտիս, և մե՛ք տվա(ք) սոցայ ժողովուրդ զԱնկէղի, զԵղիսն, զԵղիկնայձոր, զՎաղցան ի սեպհական ժողովուրդ և թէ՛մ»³⁷:

Շուրջ չորս տասնամյակ անց, Հովհաննես Օրբելի հաջորդ մետրոպոլիտ Ստեփանոս Տարսայիճին հաջորդած Սարգիս մետրոպոլիտը (այդ պաշտոնում հիշվում է 1337 թ.) Շատրիկ վանքի մի վիմագրում հաստատում է բնակավայրերից երկուսի պատկանելությունը վանքին: Սարգսի վիմագիրը պահպանվել է եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորի արևելյան մասում: Այն հետևյալն է. «ԵՄ՝ Տ(Է)Ր՝ ՍԱՐԳԻՍ, ՏՎԻՍ(ՈՒՐ)Բ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ՝ ԻՒՐ՝ ՄՏԱԽՔ, ՈՒ ԱՆԳԵՂԻ ՈՒ ԵՂՆԻՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ ԻՍՈՒՍ(ՈՒՐ)Բ՝ ՍԻՈՆՍ:Գ[ՃԺ]Ը: (318) ՀԱ(Յ)Ր(ԱՊԵՏԱՅ)Ն(ՈՎԻ) ՀԱԿ(ԱՌԱԿՈՂՆ)»³⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, արձանագրության մեջ կրկնվում են Հովհաննես Օրբելի՝ Վերին Նորավանքին նվիրած գյուղերից երկուսի անունները՝ Անգեղի և Եղնիս: Այսինքն, Սարգիս մետրոպոլիտը՝ որոշ իմաստով, վերահաստատել է Հովհաննես Օրբելի նվիրատվությունը Վերին Նորավանքին: Մյուս երկու գյուղերն այդ ընթացքում հավանաբար անցել են այլ տիրոջ, բայց դրա փոխարեն Սարգիսն ավելացրել է. «Ս(ՈՒՐ)Բ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ՝ ԻՒՐ՝ ՄՏԱԽՔ»: Խոսքը հավանաբար նահատակի մատուռ-սրբավայրի մասին է, որը գտնվում է Շատրիկ գյուղի մոտ, և որի «մուտք»-երը (եկամուտները) Սարգիսը նույնպես հատկացրել է Վերին Նորավանքին:

Հատկանշական է, որ Հովհաննես Օրբելի գրույթյան հետ համընկնում է նաև վերջում եղած «անեծքի բանաձևը»՝ հակառակողը պետք է նզովված լինի 318

³⁶ Ստեփանոս Օրբելեան, էջ 339-340:

³⁷ Հիշատակարաններ ԺԳ, Ա, էջ 22:

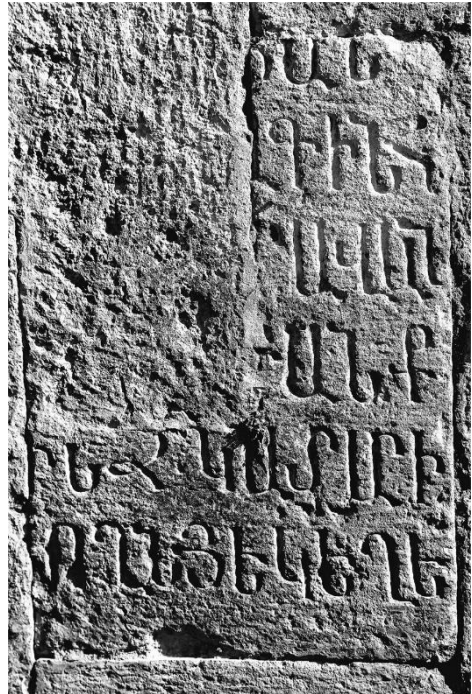
³⁸ Գիվան, III, էջ 157:

հայրապետներից, և այն, որ երկու դեպքում էլ խոսքը Սուրբ Սիրոնին կցվող ժողովրդի մասին է, նվիրագրում՝ «ի սեպհական ժողովուրդ...», վիմագրում՝ «ԺՈՂՈՎՈՒՐԳ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆՍ»։ Այնպիսի տպավորություն է, որ վիմագրի տեքստը կազմելիս աչքի առաջ ունեցել են Հովհաննես Օրբելի նվիրագիրը։

Հետաքրքիր է, որ Հովհաննես Օրբելի՝ Վերին Նորավանքին տված գյուղերից երրորդի անունը նույնպես գտնում ենք Շատիկ վանքում։ 14-րդ դարի գրչության մեջ հատվածաբար պահպանված վիմագիրը վկայում է. «(Ի ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ) ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍՄԲԱՏԱՅ, ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ՈՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ... ՏՎԱՔ ՎԱՂԻՅԱՆՈ ՈՒՌՈՒՅ ԱՐՏՆ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆ...»³⁹։ Ծիշտ է, այստեղ խոսքը Վաղցա կամ Վաղիցան ողջ գյուղի մասին չէ, այլ տեղի մի արտի, սակայն ակնհայտ է միջավայրի ընդհանրությունը։

Եվ վերջապես, Շատիկ վանքի 13-14-րդ դդ. արձանագրությունների բեկորների մեջ Տիգրան Մկրտչյանը նկատել ու հրապարակել է մի վիմագիր, որը դուրս է մնացել վիմագրության Դիվանից, և որտեղ, ըստ էության, նշված է Նորավանք տեղանունը⁴⁰։ Այն Ս. Սիրոն եկեղեցու հարավային պատի մեջ որպես շինաքար օգտագործված արձանագիր քար է, որը նվիրատվական վիմագրի մի հատված է պարունակում (նկ. 4)։

Երրորդ տողում հստակ երևացող «ԲԱՎԱՆ» բառը, վստահաբար, այս վանքի իսկական՝ [ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք] անվան մասնիկն է։ Հավանաբար դրանից առաջ պիտի լիներ նաև տեղանվան «Վերին» բաղադրիչը, սակայն կարող էր նաև չլինել։ Վերին Նորավանքի հիշատակություններում ամենուր չէ ներկա «Վերին» բնորոշումը։ Օրինակ, վերը մեջբերված՝ 1318 թ. Մատթե գրչի հիշատակարանում ասվում է. «Գրեցաւ... ի տեղիս [որ կ]ոչի Նորավանս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ս[իրոնի], առ ուսս ամենեւեջանիկ

Նկ. 4. Վերին Նորավանքում վիմագրի հատված [ՆՈ]ՐԱՎԱՆ[Ք] անվան մասնիկով (լուսանկարը Տիգրան Մկրտչյանի)

³⁹ Նույն տեղում, էջ 156:

⁴⁰ Տ. Մկրտչյան, Վայոց ձորի..., էջ 37, 77:

Նկ. 5. Դավիթ վարդապետի տապանաբարձր
Վերին նորավանդում
(լուսանկարը Կարեն Մաթևոսյանի)

բայց նրա վիճագիրը հայտնի է եղել և տեղ է գտել վիճագրության Դիվանում՝ «Դ(Ա.Ի.Թ) Վ(Ա.Ր)Դ(Ա.ՊԵՏ)»⁴²: Բարեբախտաբար, տապանաքարը, որի վրա քանդակված է նաև վարդապետական գավազանի կոր վերնամասն անսովոր ձևով բռնած ձեռք, այժմ տեսանելի է (նկ. 5): Հետաքրքիր է, որ ճիշտ նույնպիսի վերնամասով գավազանով է պատկերված Գլաձորի համալսարանի ռաբունապետ Եսայի Նչեցին՝ շուրջ 1320-ական թվականներին Թորոս Սարկավագի ստեղծած մանրանկարում (որտեղ պատկերված են նաև համալսարանի ուսուցիչներն ու սաները):

Մեկ այլ տվյալ. հիշատակարանների տեղեկություններից հայտնի է, որ Վերին նորավանդը պատկանել է Օրբեյաններին: Շատիկ վանքի Ս. Միոնի հարավային պատի արևմտյան և արևելյան ծայրերում դրված երկու քարերի վրա եղած արձանագրության հատվածներից կարելի է ենթադրել, որ այն նվիրատու լուծյուն է եկեղեցուն՝ Տարսայիճ Օրբեյանի դուստր Ասփայի հիշատակին՝

րաբունապետի Դավիթ»: Այսինքն, Սուրբ Միոնը՝ որպես տեղի գլխավոր եկեղեցու անուն, նաև Դավիթ ռաբունապետի հիշատակում ցույց են տալիս, թե որ վանքի մասին է խոսքը (եպիսկոպոսանիստ նորավանդը Ս. Կարապետի անունով էր, նաև ուներ Ս. Ստեփանոս մեծ եկեղեցի):

Հաջորդ տվյալը վերաբերում է Դավիթ վարդապետի գերեզմանին: Ինչպես վերը նշվեց, 1329 թ. Վերին նորավանքի նոր վանահայր Կյուրիոնը կոչվում է սպասավոր «սուրբ գերեզմանի ռաբունապետի Դավթի»⁴¹, այսինքն՝ նա հուղարկավորված է եղել այդտեղ: Շատիկ վանքի Ս. Միոն եկեղեցու արևելյան կողմում՝ եկեղեցու պատից ոչ հեռու, պահպանվել է ռաբունապետ Դավիթ վարդապետի տապանաքարը: Այն համարվել է «վրատակներով ծածկված»,

⁴¹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ... հ. Բ, էջ 316:

⁴² Դիվան, III, էջ 161:

«ՆՎԷՐ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՈՆՍ:Ճ: ԴԵԿԱՆ... ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՍՓԻՆ ԴՍՏԵՐ ՄԵԾ ԻՇ[ԽԱՆԻՆ ՏԱՐՍԱՅԻՃԻ]»⁴³: Ասփան, որն Արցախի Գրիգոր իշխանի կինն էր, մահացել է 1311 թ. և հուղարկավորվել Խաղաղամարտում, ուստի այս արձանագրությունն էլ առնվազն այդ թվականից է: Վիմագիրը, վանքի՝ Օրբելյաններին պատկանելու մասին վկայելուց բացի, կարևոր է նաև եկեղեցու անվան հիշատակումը: Սարգիս մետրոպոլիտի՝ գյուղերի նվիրատվության մասին վերը նշված վիմագրի նման, այս մեկը նույնպես ցույց է տալիս, որ 1655 թ. կառուցված Շատիկ վանքի եկեղեցին կառուցվել է միջնադարյան Ս. Սիրոն եկեղեցու քարերով, այսինքն՝ Վերին Նորավանքի եկեղեցու քարերով:

Բնականաբար կարող է հարց առաջանալ, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է մոռացվել Վերին Նորավանք անունը և ինչպես է առաջացել Շատիկ վանք անունը: Այս անվան պատմությունը, Տիգրան Մկրտչյանի կարծիքով, կապված է 15-րդ դարում ապրած Շատիկ անունով վանահոր և սրբակյաց հոգևորականի անվան հետ: Նա հիշվում է 1476 թ. Պողոս վարդապետի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում՝ «...ի հոչակաւոր մեմաստանիս **ՎԵՐԻ ՆՈՐԱՎԱՆՍ** կոչեցեալ...», որտեղ գրիչը նշում է իր ուսուցիչներին՝ Դավիթ և Սարգիս բաբունապետներին, միաժամանակ առանձնակի շեշտադրմամբ՝ առաջնորդ Շատիկին. «...առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ բազում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս՝ **Շատիկ միայնակեցի**, որ եթող զսէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի»⁴⁴:

Այն, որ 15-րդ դարի հիշատակարաններում բազմիցս հիշատակվելուց հետո, 16-րդ դարում Վերին Նորավանքի անունը բնավ չի նշվում, ենթադրել է տալիս, որ այդ ժամանակ դադարել է գործելուց, հնարավոր է, որ ավերվել է երկրաշարժից: Իսկ 1604 թ., երբ պարսից Շահ Աբասի գործած բռնագաղթի հետևանքով երկիրը մարդաթափ է եղել, ոչ միայն Վերին Նորավանքի, այլև Վայոց ձորի բազմաթիվ բնակավայրերի անունները մոռացության են տրվել: Երբ տասնամյակներ անց սակավ հայ բնակիչներ վերադարձել են այս կողմերը, տեղի վանքերի ու բնակավայրերի հին անունները մոռացված էին, ուստի եկողները նոր անուններով են կնքել, և կամ դրանք կրում էին այդտեղ իրենցից ավելի շուտ եկած օտարագրիների տված օտարահունչ անուններ: Եպիսկոպոսանիստ Նորավանքն, օրինակ, տեղացիները սկսել են կոչել Կարմիր վանք, Թանատը՝

⁴³ Նույն տեղում, էջ 158:

⁴⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 399:

Ղարավանք, երբեմնի գորեղ Օրբեյսանների նստավայր ավան Եղեգիսը, մինչև խորհրդային տարիների վերջը, կոչվում էր Ալայազ և այլն:

Ըստ երևույթին, Վերին Նորավանքի՝ 15-րդ դարում ապրած առաջնորդ Շատիկի անունը, որի մասին գրիչն ասում է, թե «...Եթող զսէր աշխարհիս և հեռակի զհետ Քրիստոսի», իր անարատ վարք ու բարքով մնացել է ժողովրդի հիշողության մեջ, և երբ 1655 թ. վանքը վերաշինելու նպատակով այստեղ եկած վաճառական Հակոբ Զուղայեցին ու նրա հետևորդները հարց ու փորձ են արել, թե ինչ վանք է, նրանց ասել են՝ Շատիկի վանքն է: Ի դեպ, վերաշինված Ս. Սիոնի արևմտյան մուտքի բարավորի վրա արտաքուստ, սև ներկով գրված կարճ արձանագրության մեջ որևէ անուն նշված չի եղել. «Շիմեցաւ եկեղեցիս թվին: ՌՃԴ: (1655)»⁴⁵: Նշանավոր վանահոր անունով վանքերի անվանակոչումը, առնվազն ժողովրդի շրջանում, անսովոր երևույթ չէ: Օրինակ, այսօր քչերը գիտեն, որ Մխիթար Գոշի անունով հայտնի Գոշավանքը սկզբնապես կոչվել է Նոր Գետիկ: Խորանաշատի վանքի ձեռագրերում գրիչներն իրենց հիշատակարաններում հաճախ գրչության վայրը նշում են տեղի հայտնի վարդապետ Վանականի անունով «ի վանս Վանական վարդապետի»⁴⁶, կամ Տաթևի վանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում 19-րդ դարի գրիչը վանքի մասին գրում է. «ի վանս Գրիգորի Տաթևացոյն»⁴⁷ և այլն:

Բարեբախտաբար, վանքը վերաշինողները ճիշտ են կողմնորոշվել գլխավոր եկեղեցու անվան հարցում և պահպանել են, հավանաբար վիմագրերում իրենց կարգացած՝ Ս. Սիոն անունը: Սակայն մի հիշատակարանից դատելով՝ Նորավանք հնավանդ անունը նույնպես այդ ժամանակ իսպառ մոռացված չի եղել: 1658 թ. գրիչ Ավետը Եղեգիսում գրած հիշատակարանում նշում է. «...ի յերկրիս Վայո ձորոյ, ի գեղաբաղաբիս յԵղեգիս, ի նահանգիս Շատիկոյ Նորավանից սուրբ յանապատիս»⁴⁸: Այսպիսով, այստեղ Շատիկ և Նորավանք անունները հիշվում են միասին, բայց ժամանակի ընթացքում նախընտրությունը տրվել է առաջինին: Ի դեպ, սա նաև վանքի համար օգտագործված Շատիկ անվան մեզ հայտնի առաջին վկայությունն է: Հաջորդ հիշատակությունը 1659 թ. է⁴⁹:

⁴⁵ Գիվան, III, էջ 160: Հրատարակիչը ծանոթագրել է, որ անձրևաչրեի հոսքի հետևանքով արձանագրությունը ջնջվել է:

⁴⁶ Թ. Մինասյան, Արցախի գրչության կենտրոնները, Երևան, 2015, էջ 68:

⁴⁷ A. Harutyunyan, *The Spiritual Citadel of Syunik: Tatev*, Yerevan, 2024, p. 248.

⁴⁸ Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 819:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 860:

Վերաշինված Վերին Նորավանքի կամ Շատիկ վանքի մասին ավելացնենք, որ նրա՝ 17-րդ դարի եկեղեցին ուշագրավ է ճարտարապետական առանձնահատկություններով, հատկապես՝ ներսում եղած թաքստոցներով⁵⁰: Եկեղեցու ավագ խորանում պահպանվել են նաև հետաքրքրական որմնանկարների մնացորդներ⁵¹: Իսկ վանական համալիրն աչքի է ընկնում բարձր պարիսպներով, որոնք ամրացված են աշտարակներով, ինչի շնորհիվ այն բերդի տպավորություն է թողնում:

Համոզված ենք, որ Շատիկ վանքում այս տարի մեկնարկած մաքրման, ամրացման ու նորոգման աշխատանքները երևան կբերեն վանքի պատմության նոր էջեր, որոնք նաև Վերին Նորավանքի պատմության էջերն են:

Ե. Վերին Նորավանքը Դավիթ վարդապետից հետո (14-րդ դարում)

Նշանավոր Դավիթ վարդապետից հետո Կյուրիոն բաբունապետը Վերին Նորավանքում հիշվում է 1329 թ.՝ որպես Մեկնությունների գրքի ստացող, որն ընդօրինակել է Ստեփանոս գրիչը՝ «**ճրամանա և արդեամբ սուրբ Բաբունապետին Կիրիոնի, առաջնորդի մեծ մեծաստանիս Վերին Նորավանս կոչեցելոյ, ընդ հովանեա Մօրս Լուսոյ եւ Սուրբ Սիոնի**»⁵²: Հիշատակարանում առաջին անգամ, Վերին Նորավանքի Ս. Սիոն եկեղեցուց բացի, հիշատակվում է Ս. Աստվածածինը՝ Լույսի Մայր («Մօրս Լուսոյ») ձևակերպմամբ, որը տեսնում ենք նաև հետագա հիշատակարաններում: Հիշվում են նաև Սյունյաց իշխան Բուրթել Օրբելյանը, նրա կինն ու երկու որդիները, որպես Սյունյաց եպիսկոպոս՝ Ստեփանոս Տարսայիճը, իսկ որպես Արևելից տան վարժապետ՝ Եսայի Նչեցին, միաժամանակ շեշտվում է, որ Կյուրիոնը նրա աշակերտն է եղել. «ի գաւառիս, որ կոչի **Ձոր Վայոյ**, ի տերութեան տեղոյս եւ գաւառիս մեծահաւատ իշխան[աց] իշխանի պարոն **Պուրթելի**... եւ ի դիտապետութեան սուրբ եւ արհիական գլխոյ՝ տէր **Ստեփան[ոսի]**, ի վարժապետութեան Տանս Արեւելեաց մեծարանաշնորհ հոռտորի **Եսաեայ**՝ հօր եւ ուսուցչի վերասացեալ առնս Աստուծոյ սուրբ Բաբունապետիս **Կիրիոնի**՝ սպասաւորի սուրբ գերեզմանի Բաբունապետին **Դաւթի**, ի թուականութեանս Հայոց **ՉՀԸ (1329)**»⁵³:

⁵⁰ Մ. Հասրաթյան, *Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները*, Երևան, 1973, էջ 75-76:

⁵¹ Կ. Մաթևոսյան, «Նյութեր հայկական միջնադարյան որոշ որմնանկարների վերաբերյալ», «Հայկական որմնանկարչություն», հոդվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 95-96:

⁵² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, մասն Բ, Երևան, 2020, էջ 48-49:

⁵³ Նույն տեղում:

Որպես գլածորյան և նորավանքյան գրչական ավանդների շարունակող՝ լինելով վանքի առաջնորդ և ընթացակալ, Կյուրիոսն Վերին Նորավանքում ինքն էլ է գրչութեամբ զբաղվել: Հայտնի է նրա ձեռքով 1333 թ. գրված մի Ավետարան (ՄՄ 5651): Մատյանի հիշատակարանում նույնպես հիշվում է Վերին Նորավանքի երկրորդ եկեղեցին, իսկ որպես Սյունյաց առաջնորդ՝ Սարգիսը (նրա առաջին հիշատակությունն է որպես Սյունյաց աթոռակալի), որի՝ Վերին Նորավանքում թողած վիճաբանությունն է հիշատակել ենք վերևում. «ի յաթոռակալութեան սուրբ արքայ Սիմեոս տէր Սարգիս, ի գաւառիս Վայո ձորոյ, ի մենաստանիս Վերին Նորավանս կոչեցելոյ, ընդ հովանեաւ Մօրս լուսոյ եւ Սուրբ Սիոնիս, ձեռամբ մեղսամակարդ անձին [Կեր]իոնի»⁵⁴:

Հաջորդ մատյանը 1341 թվականից է, Վերին Նորավանքում Ղուկաս քահանայի ձեռամբ ընդօրինակված Հովհաննու ավետարանի մեկնությունը, որի ստացողը գրչի ուսուցիչ Կյուրիոսն էր: Հիշատակարանում նա անվանվում է «Քաջ եւ գիտնական րաբունապետ»⁵⁵:

1360 թ. երուսաղեմում ընդօրինակված մի Մաշտոց ծիսամատյանի հիշատակարանում պահպանվել է Վերին Նորավանքի և նրա առաջնորդ Կյուրիոսի մասին շատ հետաքրքիր մի հիշատակություն: Ստեփանոս գրչի թողած բուն հիշատակարանն այն մասին է, որ Կյուրիոսն՝ Սարգիս անունով երբեմնի սանը Սյունյաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի (Ժամանակից դատելով խոսքը Ստեփանոս Սուլթանշահի մասին է)⁵⁶ ընկերակցությամբ մեկնել է Կիլիկիա և Մերոպ Ա Արտագեցի (1359-1372) կաթողիկոսից եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստացել: Ապա գնացել է երուսաղեմ, որտեղ էլ ստացել է սույն մատյանը, որի հիշատակարանում նշվում է. «...Տէր Սարգիս, սնեալ եւ վարժեալ յարեւելս ի մայրն իմաստից եւ յերկրորդ յԱթէն ի Վայո ձորն, ի հռչակատր եւ յաստուածաբնակ վանսն ի Սուրբ Սիոն Վերին Նորավանս, յառաջնորդութեանն մեծին րաբունոյն Կիւրիոնի»⁵⁷:

Այստեղ հետաքրքրական է Վերին Նորավանքի հիշատակության ձևը՝ որպես «ի մայրն իմաստից եւ յերկրորդ յԱթէն»: Հայտնի է, որ այդ բնորոշումները հատուկ են եղել միայն Գլածորի համալսարանին, իսկ այստեղ կիրառված են Վերին Նորավանքի համար, ընդ որում՝ շեշտվում է ոչ միայն վանքի ու եկեղեցու,

⁵⁴ Հիշատակարաններ ԺԳ, Բ, էջ 162:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 368:

⁵⁶ Օրբելյան տոհմից սերող Ստեփանոս Սուլթանշահի եպիսկոպոսի մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հայտնի, և նրա՝ Կիլիկիա մեկնած լինելու վերաբերյալ նորահայտ ավյալը շատ արժեքավոր է:

⁵⁷ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ..., Կ. է, էջ 218:

այլև Կյուրիոն թաթուկապետի անունը: Դժվար է ասել, թե արդյո՞ք հիշատակարանի գրությունն ժամանակ Կյուրիոն թաթուկապետը դեռևս ողջ էր: Համենայն դեպս, սա նրա անվան վերջին հիշատակությունն է:

Վերին Նորավանքում գրչական և կրթական բեղմնավոր աշխատանքը շարունակվել է 15-րդ դարի ընթացքում: Վանքից մեզ հասած ձեռագիր մատյանների ստեղծման ժամանակը հասնում է մինչև 1495 թ., հիշատակարաններում այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում վանահայրերից բացի հիշվում են թաթուկապետներ և նրանց աշակերտներից ոմանք, որը վկայում է այս կենտրոնում ուսումնակրթական գործի շարունակականության մասին⁵⁸: Բայց այդ ժամանակը դուրս է մեր ուսումնասիրության «գլաձորյան շրանից», ուստի դրան կանդրադառնանք մեկ այլ առիթով:

Ամփոփում

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ Վերին Նորավանքի դպրոցը կամ վարդապետարանը՝ Դավիթ թաթուկապետի գլխավորությամբ և Օրբելյան իշխանների հովանավորությամբ սկսել է գործել 1290-ական թթ. կեսերից: Գլաձորի համալսարանի գործունեության շրջանում (մինչև 1338 թ.), այս երկու կենտրոնները սերտ գործակցություն են ունեցել: Վերին Նորավանքի թաթուկապետ Դավիթը, որը դեռևս ներսես Մշեցու գործընկերն էր Մշո Առաքելոց վանքում, հետագայում հավանաբար դասավանդել է նաև Գլաձորում, ջերմ հարաբերություններ ունեցել Սասյի Նչեցու հետ, բայց միաժամանակ հանդես է եկել որպես առանձին վանքի առաջնորդ և դպրոցի թաթուկապետ: Իսկ Վերին Նորավանքի երկրորդ թաթուկապետ Կյուրիոնը միաժամանակ Սասյի Նչեցու և Դավիթ թաթուկապետի աշակերտն է եղել (վերջին անգամ հիշվում է 1360 թ.): Վերին Նորավանքի դպրոցի գործունեությունը շարունակվել է ընդհուպ մինչև 15-րդ դարի վերջը: Այս վանքն այժմ հայտնի է Շատիվանք կամ Շատիկ վանք անունով, որն այն ստացել է 17-րդ դարի 50-ական թթ.՝ վերաշինումից հետո:

⁵⁸ Վերին Նորավանքի 15-րդ դարի գործունեության մասին տե՛ս Լ. Բաբելյան, «Արատեսի և Վերին Նորավանքի գրչութեան կենտրոնները», ՀԱ, 2013 (№ 1-12), էջ 375-382:

KAREN MATEVOSYAN

**GLADZOR UNIVERSITY AND THE SCHOOL
OF VERIN (UPPER) NORAVANK' MONASTERY**

Key words: Vayots' Dzor, Gladzor University, Verin Noravank', vardapet David, Monastery, Shatik.

The University of Gladzor operated in Vayots' Dzor Province in 1282-1338 under the patronage of the Khaghbakean (Prōsh'ean) princes and left a rich cultural heritage. It was believed that the school of the Verin Noravank' Monastery in the same province, originated from Gladzor; however, the facts show that this school was founded in the 1290s and operated under the patronage of the Orbelean princes. The Verin Noravank' School was headed by *vardapet* David, who worked in close cooperation with Gladzor University. The next head of the school was *vardapet* Kiwrion, who was last mentioned in 1360.

The activity of the Verin Noravank' School continued until the end of the 15th century. This monastery is now known as Shativank' or Shatik Monastery, a name it received after reconstruction in the 1750s.

КАРЕН МАТЕВОСЯН

**УНИВЕРСИТЕТ ГЛАДЗОР И ШКОЛА
МОНАСТЫРЯ ВЕРИН (ВЕРХНИЙ) НОРАВАНК'**

Ключевые слова: Вайоц Дзор, Гладзор, университет, Верин Нораванк, вардапет Давид, монастырь, Шатик.

Гладзорский университет действовал в провинции Вайоц Дзор в 1282-1338 гг. под покровительством князей Халбакян (Прошян), и оставил богатое культурное наследие. Считалось, что школа монастыря Верин Нораванк (в той же провинции), берет свое начало от Гладзора, однако факты свидетельствуют, что школа Верин Нораванк была основана в 1290-х годах и действовала под покровительством князей Орбелян. Школу Верин Нораванка возглавлял вардапет Давид, который работал в тесном сотрудничестве с Гладзорским университетом. Следующим главой школы стал вардапет Кюрион, последний раз упоминавшийся в 1360 году.

Деятельность школы Верин Нораванка продолжалась до конца 15 века. Этот монастырь сейчас известен как Шативанк или монастырь Шатик. Это название он получил в 50-х годах XVII века после реконструкции.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդազարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիջյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն օտարապատիճը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ հաշկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction)5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Норованк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.....336

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպահանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/